

РИБАЛЬСТВО ТА БДЖІЛЬНИЦТВО – ДОПОМІЖНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)

Поряд із землеробством та тваринництвом серед українського населення Поділля здавна інтенсивно розвивались і допоміжні види господарської діяльності – збиральництво, полювання, рибальство, бджільництво. Останні два види серед них займали чільне місце.

Рибальство. Південно-Східне Поділля багате на ріки та водойми, в яких водяться різні види риби. Від часу заселення краю стародавньою людиною рибальство, як одна з галузей господарства, відіграло тут помітну роль. Поселяючись біля річок, первісна людина використовувала не лише воду, а й різноманітних мешканців водойм, включаючи і багато видів риби. Всі пізньопалеолітичні та мезолітичні стоянки на Поділлі розташовані на берегах річок, і, без сумніву, разом зі збиральництвом і полюванням їх мешканці займалися і рибальством.

Про заняття рибальством у минулі часи свідчать численні археологічні знахідки – кістяні, мідні і залізні риболовні гачки, керамічні і кам'яні грузила до риболовних сіток та кістки і луска риби. Так лише на трипільських поселеннях Придністров'я знайдено кістки майже 20-ти видів риби [1, с. 55]. За спостереженнями дослідників, трипільці почали також будувати штучні водойми – ставки. Вони будувалися поряд з поселеннями, передусім для забезпечення його жителів водою. Без сумніву, ці давні штучні водоймища з часом стали місцем розведення риби [2, с. 139-140].

Про рибальство в часи пізньої бронзи опосередковано свідчить глиняна модель човна, знайдена на поселенні Сабатинівської культури біля с. Червона Гребля Чечельницького району. Модель човна виготовлено з добре вимішаної глини із домішками дрібного піску. Вона добре випалена і має світло-червоний колір. Моделі надано форму човна-однодеревка. Знахідка унікальна, аналогів у матеріалах пізньої бронзи Північного Причорномор'я немає [3, с. 119 - 127].

Рибальство було одним з найдавніших допоміжних промислів на Середньому Побужжі. Однак внаслідок винищення риби в річках у XV – XVI ст. місцеве населення змушене перейти від вільного користування рибними багатствами до ведення рибного господарства, «засипаючи» стави. Перші рибні господарства на Побужжі з'явилися разом із «пасіками». Протягом XV - першої половини XVI ст. у Вінницькому повіті, у зв'язку з інтенсивним освоєнням річок, міщани м. Вінниці вже тримали стави на схід від міста (Калітин став) у радіусі близько 20-25 км. У близьких околицях міста кожне місце міщанської «пасіки» було використано під став. В описі «пасік» брацлавських міщан (1545 р.) згадується і став спускний [4, с. 98-99]. Спускали ставки через кожних три роки. Після спуску дно іноді перекопували. Малі ставки закладали на рудах, болотах, витоках малих річок. Тут найчастіше розводили мальків. Вирощували коропів, линів, карасів тощо.

Близько 30-ти західноєвропейських авторів XVI ст. залишили свої описи природних багатств Поділля, в тому числі і рибних. Озера і річки кишіли рибою, яку можна було ловити руками. Також рибу в цей час розводили в багатьох ставках. Це давало чималі прибутки, хоча ставкова риба і вважалася гіршою від річкової [5, с. 13].

Лише в межах Поділля наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існувало понад 240 ставків та 130 млинів. На малих річках та струмках були широко розповсюджені так звані «дикі ставки», що створювалися з допомогою невеликих загат. На кінець XVIII ст. більша частина річок Лісостепової України, в т. ч. й Поділля, були зарегульованими, а їх заплави зайняті ставками.

У XIX – на початку XX ст. спостерігається активне господарське освоєння річок. На карті Вінницького повіту (1912 р.) нанесено понад 110 великих ставків, з них 42 створено на місці колишніх «диких» ставків [6, с. 78].

Такою ж зарегульованою численними ставками сьогодні є і р. Савранка. Наявність великих ставків на річці Савранка сприяла здавна поширенню рибальства. За ставками вівся спеціальний догляд. Інколи їх спускали, осушували та вивозили наносну землю.

Рибу в Чечельнику ловлять вудками, руками та різними рибальськими пастками, які виготовлялися з лози, ниток, та, зрідка, – з металу (дроту). З лози та металу плетуть верші (кубоші). Використовують їх переважно для ловлі в'юнів. З ниток за допомогою «глички» та

«дощечки» плетуть «паровиці», «кульки», «павуки» та «фатки». У воді «паровиці» та «кульки» закріплюються за допомогою палиць, а їх вертикальне положення фіксується грузилами.

У селищі поширена риболовля як літня, так і зимня. Влітку ловлять рибу з берега або з човнів (лодок). «Паровиці», «кульки», «верші» розставляють (у селищі кажуть, «накладають») з човнів. «Павуками» ловлять рибу з берега. Взимку потрібно прорубувати в льоду ополонку, щоб мати змогу «накладати» паровиці, верші, павуки. Для накладання паровиці взимку потрібно прорубати в льоду ополонку (3-5 м довжиною та 10-20 см шириною), для «павуків» – теж відповідно їх розміру (2x2 м і більше). Для «фаток» і «верш» ополонки невеличкі круглі (50-70 см в діаметрі). Накладають верші під корчі, а в одну ополонку – по 2-3 штуки. З різних видів риб, які водяться у водах р. Савранки, переважають карась, короп, плітка. Зрідка, останнім часом, трапляються лин, щука, білий амур, товстолоб білий, [япончик], в'юн, «коблик» та річковий рак. Виловлену рибу споживають своїми родинами, зрідка продають на базарах, сушать на тараню, а нині вже навіть солять [7].

Бджільництво. Бджільництвом на Україні і на Поділлі займалися повсюдно і здавна. Маємо відомості, що бджільництвом займалися ще скіфи, а Полібій, наводячи детальний перелік товарів, які постачали грекам «оточуючі Понт країни», серед інших називає ще мед і віск.

Бджільництво було поширеним на наших землях і в період Київської Русі. Про це свідчать літописні згадки. Бортні угіддя цього часу були у приватній власності, яка охоронялася законодавством. Власники бортей на кордонах бортних угідь та на деревах з бортями ставили свої знаки, за знищення яких накладався штраф.

Як показали розкопки Райковецького городища поблизу м. Бердичева, його жителі займалися також бортництвом, причому їм уже були відомі не лише борті, а й бджільництво у вуликах, про що свідчать виявлені на цьому городищі дерев'яні дошки з сотами [8, с. 76].

Природні умови Поділля також сприяли розвитку бджільництва з давніх часів. Як зазначає В. Д. Отамановський, первісною формою бджоляного промислу було збирання мандрівними ухадниками меду диких бджіл за принципом «вільного користування» («без бортів і без усякої праці великої, не тільки з пасік, але й готового, з вепетів видираючи»). Такий промисел міг існувати лише при незначному заселенні краю.

Наявність великих лісових масивів на Поділлі сприяла поширенню бортництва. На сході Вінницького повіту були давні ліси, так звані «богські пущі». У них здавна існували бортні землі. Бортники ділили свої входи на «кабиці» (вогнища), тобто ділянки, в яких були курені з кабицями. Головним багатством «бортних входів» були бортні дерева, в яких жили бджоли. З часом «бортні входи» були замінені «пасіками». За О. Яблоновським, пасіками на Брацлавщині здавна називали місця, «посічені» (позначені – В. К.) серед лісу та окуповані для певного господарського використання.

Причиною створення пасік були природні багатства – бортні дерева, які потрібно було охороняти, природні умови для запровадження пасічництва та ведення сільського господарства тощо. Хоча головною галуззю «пасік» було бджільництво, з самого початку їх заснування на «пасіках» постійно проживає їх власник з родиною. Крім бджільництва, він займається сільським господарством. Згодом такі «пасіки» перетворюються на хутори-фільварки. З цього часу поняття «пасіка» звужується й застосовується вже виключно до бджільництва.

У своєму історичному розвитку бджільництво пройшло шлях від бортних входів до бортей штучних, створених людиною. Зі зменшенням лісів виникла потреба в штучному житлі для бджіл – дуплянок. Саме це призвело до постійного ведення бджоляного господарства. Бджіл переводять у вулики. За ними покращився догляд. Але восени з кращих дуплянок забирався повністю мед, а рій руйнувався.

Південною межею поширення «пасік» на Східному Поділлі були землі сіл Тиврова, Кліщева, Шендерова, Тростянець. Далі на південь у Брацлавському повіті в XV ст. та навіть ще на початку XVI ст. зберігається бортництво. За люстрацією Брацлавського замку 1552 р., в околицях Брацлава поширеним було і бортництво, і пасічництво, яке співіснує тут до середини XVII ст.

На початку XVI ст. в лісах Вінницького повіту на кожному придатному для бджільництва місці (узлісся, галявина, берег річки) вже існує «пасіка». Пасіки були в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток від них становив одне з головних джерел привілейованих землеволодінь. Наприклад, за люстрацією 1552 р., власник с. Стрижавка одержував «за літо від пасік дані урочистої на рік з дому 16 грошей».

Пасічництво того часу стояло нарівні зі скотарством. У 60-х рр. XVI ст. мед стає не лише одним з найголовніших продуктів збуту на торзі у Вінниці, але й предметом експорту за кордон, замінюючи інколи навіть гроші. Наприклад, купуючи в Польщі коней, зем'янські люди платили за них медом.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. на Брацлавщині поширюється «стояние» з пасіками та худобою. Напровесні вінницькі міщани вирушали зі своїми пасіками та худобою в пустинні та віддалені південно-східні та східні простори, щоб тут «стояти» аж до пізньої осені. Наприкінці 70-х – початку 90-х рр. XVI ст. деякі вінницькі міщани «стояли з пасіками та худобою аж над р. Липовець, посеред земель жорницьких шляхтичів Пясочинських». Наприкінці серпня 1602 р. вінницькі міщани Матяш, Денис та Федір Шелестенки, Семен Мосуренко та Лаврін Білоусенко «стоять» зі своїми пасіками аж над р. Гірським Тікачем в околицях м. Буки, даючи за це «куниці» власникові цього містечка [4, с. 96-104].

Займаються цим промислом, незважаючи на важкі часи, і в наступні століття. Згідно з описом Вінницького повіту 1798 р., серед різних господарських занять подолян зазначено і бджільництво, яке у цих краях мало значне поширення. Його розвитку сприяє сама природа і плодові сади і гаї, оточені з усіх сторін хлібами. Бджіл тримають в невеликих вуликах з одним дном. У добрі роки від одних бджіл отримується по два рої, зрідка від одного вулика приплід чотири рої. Як правило, восени тут знищують третю частину старих та молодих знесилених роїв. На розплід залишають найбільш сильні молоді та старі рої. З одного вулика одержують меду 15 та навіть 30 фунтів. Але оскільки така кількість меду в малих вуликах не вміщується, то для цього під вуликами викопують ямки, щоб бджоли могли витягувати там свої соти. В кінці вересня вулики кладуться в спеціально побудовані темники. З темників їх виймають на початку травня [9, с. 82-83].

На початку XIX ст. бджільництво також посідає вагоме місце у господарській діяльності подолян. У багатьох поміщиків налічувалося по декілька пасік, на кожній з яких розміщувалося 50-100 вуликів. Окремі селяни і представники чиншової шляхти мали 10-50 і більше вуликів, з яких восени віддавали поміщикам десятину [10, с. 60-61].

Про поширення бджільництва на Південно-Східному Поділлі в XIX ст. свідчить цікава історія з гербом повітового міста Ольгополя. Бджільництво як найбільш поширений вид господарської діяльності населення Ольгопільського повіту Подільської губернії було винесено у 1838 р. в проект герба міста: на блакитному полі розташовані поруч три вулики й деякі землеробські знаряддя. Але в такому вигляді герб не затвердили, а саме затвердження розтягнулося на кілька десятиліть. У 1858 р. для Ольгополя складено новий проект герба «... щит із зеленим полем, всіяний 18 золотими бджолами з перевернутою лопатою й косою, розташованими навхрест...». У 1891 р. при перегляді герба подільський губернатор заявив, що ця емблема вже є недоречною: «Бджільництво нині не лише в Ольгопільському повіті, але й узагалі в добрій половині Подільської губернії знаходиться в цілковитому занепаді». Як губернатор розумів занепад, бачимо далі: «воно тримається ще трохи у селян і духівництва, не більше як по декілька десятків вуликів на пасіку».

Чи зауваження губернатора виявилось фатальним, чи щось інше, але такий проект герба для Ольгополя так і не був затверджений [11, с. 72-89].

Повертаючись до розвитку бджільництва, зазначимо, що в 60-х рр. XIX ст. на Поділлі з'являються рамкові вулики. Наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжують використовувати й інші, давніші типи вуликів: виготовлені з дерев'яних дуплявих колод (пні, кадлуби, дуплянки), плетені з соломі «солом'яники» [12, с. 118]. У Літинському повіті зустрічалися глинобитні вулики з рамкою Левицького. Такі вулики не переносилися. Виготовляли їх з глини, зовні білили. Нагадували вони українську глинобитну хату без дерев'яного каркасу [13, с. 27 – 34].

Унікальною пам'яткою народного малярства, пов'язаною з бджільництвом, була розписна пасіка в с. Балин. Її опис зробив К. В. Широцький. На вуликах були зображені сцени з життя козаків, а також Максим Залізник та Іван Гонти [14, с. 464].

На початку XX ст. Подільська губернія займала перше місце по кількості рамкових вуликів серед 20 чорноземних і степових губерній Російської імперії. Але розвивалося на Поділлі переважно дуплянкове бджільництво. Загалом в 1901 р. на Поділлі налічували 87299 штук вуликів (32% - рамкові вулики, а 68% - колоди). Вже на 1912 р. в Подільській губернії було 8671 пасічник, які мали 35088 рамкових вуликів та 116565 дуплянок (разом – 151653 вулики), відповідно 23,1 – рамкові та 76,9 – дуплянки.

Серія: ІСТОРІЯ

Статистичні дані про розвиток бджільництва в окремих повітах Подільської губернії на початку ХХ ст. [13, с. 15].

ПОВІТИ	Кількість пасічників	Рамкові вулики	Дуплянки	Разом
Вінницький	710	5280	11554	16834
Літинський	985	3773	14323	18096
Ямпільський	750	1829	6866	8695
Ольгопільський	488	399	6973	7372
Могилівський	487	1055	5656	6711
Брацлавський	213	1602	3127	4729
Гайсинський	249	1851	2848	4699

Загалом у подільському бджільництві ХХ ст. спостерігалися то спади, то підйоми, пов'язані із соціально-економічним розвитком краю. Не було винятком і містечко Чечельник і його околиця. Частина його мешканців здавна також займалася бджільництвом. Яскравим свідченням цього є садиба Олянецького І.А., 1917 р.н., у с. Тартак. Іван Антонович багато років займався бджільництвом і створив на своїй садибі своєрідний музей, у якому є борти у старих дуплавих вербах, велика кількість дуплянок розвішаних на деревах (яблунях і вербах) і виставлених рядами під хлівом, а також велика звичайна пасіка із рамковими вуликами [15].

На превеликий жаль, сьогодні все це вже не діє, а залишається німим свідком величчя подільського бджільництва.

Зрідка і сьогодні можна знайти вулики-дуплянки, які ще на початку ХХ ст. мали значне поширення. Виготовлялися вони з дуплистих стовбурів дерев середньої товщини. Часто давні пасіки розміщувалися біля вітряків або в садах. Місце у садибі, відведене під пасіку, називають тічки. Його обов'язково відгороджують від решти садиби, тому що бджоли люблять спокій і затишок.

На початку квітня 2000 р. у жителів Чечельника нараховувалося 913 бджолосімей [16, с. 2].

Останніми роками інтерес до бджільництва у мешканців селища, як і загалом усієї України значно зріс. Про це свідчить збільшення бджолосімей у багатьох пасічників селища. Так у Схабовського О. П. понад 100 вуликів, Схабовського М. М. – 100, Мироненка П. – до 50, Тимчишиного Д. – до 60, Кучерявого С. – до 100, Діхтяра А. – до 60, Железняка О. В. – до 20, Білоброва П. – до 60, Ковалю В. І. – до 50, Ямкового І. – до 40, Рязанцева В. – до 30, Лемця Л. – до 30, Романова В. – до 30, Трачука В. С. – до 40, Кудревича А. – до 40, Філіпішина А. – до 25, Шмириги В. – до 40.

Значна частина нинішніх чечельницьких пасічників, як і пасічники сусідніх сіл, з травня до початку вересня кочують зі своїми пасіками в околицях селища або переїжджають на землі сусідніх сіл – Білий Камінь та Червона Гребля. Для перевезення пасік деякі пасічники обладнали спеціальні пересувні платформи на колесах. На таких платформах вулики встановлюють стаціонарно. Цим полегшується їх транспортування на різні віддалі і в найкоротший час. Інші пасічники транспортують вулики окремо, встановлюючи їх у потрібному місці. За сезон пасіки необхідно два – три рази перевозити з місця на місце. Разом з пасіками кочують і пасічники, інколи разом із сім'ями: дружини та старші діти виступають тут у ролі помічників. Для кращого догляду за пасікою та надійною охороною пасічники поєднують свої зусилля – кочують по двох, об'єднавши свої пасіки в одну. У такий спосіб об'єднана пасіка завжди знаходиться під постійним наглядом одного з пасічників. До того ж на таких пасіках, як правило, обладнані «пересувні курені» на колесах. У ньому можна переспати, відпочити, сховатися від негоди тощо. Тут же стоїть і медогонка та інший реманент пасічника, а при потребі тут зберігають і мед.

Як згадував пасічник Схабовський О. П., кочувати з вуликами у Чечельнику він почав ще у 1989 р. Він був першим і нині його почин розвивають інші пасічники.

Добрими пилконосами у Чечельнику та його околицях є дерен, ліщина і верба. Медоноси – клен і всі види садових дерев (абрикос, яблуня, груша, слива, вишня, черешня). З них іде перший взяток. Через два тижні зацвітає акація. У цій місцевості вона найкращий медонос. З 1 га акаційових насаджень можна зібрати до 1 т меду. Майже одночасно з акацією зацвітає еспарцет та ріпак. Згодом починає цвісти липа, а за нею гречка і соняшник.

Наукові записки

У травні пасіки вивозять під ярі та балки, порослі акацією та на різнотрав'я. Відкачавши мед, в середині червня (між 10-20) пасіки перевозять до лісу – на липу, а потім до полів, де квітнуть гречка та соняшник. Гречка цвіте з місяць, а соняшник два тижні (з 15-20 липня до початку серпня). Відкачавши гречаний та соняшниковий мед, пасічники готують вулики до зими: оглядають кожен вулик, при потребі підгодовують та утеплюють. На початку вересня їх перевозять у селище для зимівлі. Для доброї зимівлі однієї бджолосім'ї чечельницькі пасічники залишають 10-15 кг меду. Якщо вулики взимку зберігатимуться у зимівнику, то запас меду може становити 4-5 кг. Але у зв'язку з теплими зимами останніх років зимівників для бджіл не обладнують. Вулики встановлюють біля будинків, як правило, на осонні та у захищених від вітрів і протягів місцях.

Продукція бджільництва – мед, віск, прополіс. Меншою мірою пасічники заготовляють пилок та маточне молочко. Сильна бджолина сім'я за сезон, при хорошій погоді та наявності великої кількості медоносних рослин, може дати до 100 кг меду. У найкращі роки деякі чечельницькі пасічники викачували на круг по 75 – 80 кг меду на вулик. Якщо рік хороший, то викачується чотири види меду: 1 – з ранніх квітів і садів, 2 – з акації, 3 – з гречки і липи або з липи і різнотрав'я, 4 – з соняшника [17].

Отже, рибальство і бджільництво на Південно-Східному Поділлі, пройшовши довготривалий шлях свого розвитку, нині посідає значне місце у господарській діяльності мешканців краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // Советская археология. – 1965. - № 1. – С. 48-62.
2. Жураковский Б. С. Забезпечення водою трипольських поселень // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов 1 полевого семинара. – Тальянки - Веселый Кут - Майданецкое: РАПО «Укрвузполиграф», 1990. - С. 139-140.
3. Ванчугов В. П., Кушнир В. Г. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 119-127.
4. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII століттях: історичне дослідження. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464 с.
5. Штойко П. І. Господарське і оборонне значення ставків Поділля // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. - С. 13.
6. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Еко БізнесЦентр, 1998. – 184 с.
7. Польові спостереження автора за 2000-2008 рр.
8. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К.: Изд. АН УССР, 1950. – 218 с.
9. Петренко О. С. Лука Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця: Універсам-Вінниця, 1999. – 338 с.
10. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
11. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995. – 144 с.
12. Мандибуря М. Д. Допоміжні види господарської діяльності // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – С.110-121.
13. Лозицкий М. Пчеловодство в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 15. – С. 27-34; № 17. – С. 14-25.
14. Откович В. П. Народний живопис // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – С. 461-465.
15. Запис автора 19 січня 2003 р. від Олянецького Івана Антоновича, 1917 р. н., жителя с. Тартак Чечельницького району.
16. Чечельницький вісник. – 2000. – 1 квітня. – С. 2.
17. Запис автора 27 лютого 2007 р. від Схабовського Олександра Петровича, 1962 р. н., жителя смт. Чечельник.